

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI İSTEHSALININ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİYİNİN DİNAMİKASI

Elbrus Əkbərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: elbrus.akberov@mail.ru

Xülasə. Məqalədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının və onun səmərəliyinin dinamikası araşdırılıb, aqrar sahənin müasir vəziyyəti və özünü təmin etmə səviyyəsi öyrənilib, kənd təsərrüfatının əsas makroiqtisadi və mikroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası təhlil olunub. Aqrar sahədə təsərrüfat subyektlərinin dinamikası və onun dəyişmə meyli, 2000-2017-ci illərdə bitkiçilik məhsullarının istehsal və əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, Azərbaycanda əsas ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi, sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi tədqiq olunub.

Açar sözlər: istehsal, səmərəlik, özünü təmin etmə səviyyəsi, aqrar sahə.

DYNAMICS OF PRODUCTION AND PRODUCTIVITY OF AGRICULTURAL PRODUCTS

Elbrus Akbarov

Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article studies the dynamics of agricultural production and its effectiveness, examines the current state of the agricultural sector and its level of self-sufficiency, analyzes the dynamics of the main macro and micro indicators of agriculture. The paper also examines the dynamics of economic entities in the agricultural sector and trends, its production indicators for the main crop and livestock products for 2000-2017, analyzes the level of self-sufficiency in Azerbaijan for basic foodstuffs and goods that underwent industrial processing.

Keywords: production, productivity, self-sufficiency level, agrarian sector.

ДИНАМИКА ПРОИЗВОДСТВА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТОВАРОВ И ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТИ

Эльбрус Акперов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье изучается динамика производства сельскохозяйственных товаров и его эффективности, исследуется современное состояние аграрной сферы и уровень его самообеспечения, анализируется динамика основных макро и микропоказателей сельского хозяйства. Также рассматриваются динамика хозяйственных субъектов в аграрной сфере и тенденции его изменения, показатели производства основных продуктов растениеводства и животноводства за 2000-2017 годы, анализируется уровень самообеспечения Азербайджана основными продовольственными товарами и товарами, прошедшими промышленную обработку.

Ключевые слова: производство, эффективность, уровень самообеспечения, аграрная сфера.

1. Giriş

İqtisadiyyatın əsas sahələrindən sayılan aqrar sahə qeyri-neft sektorları arasında Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına təkan verə biləcək ən əhəmiyyətli sahələrdən biridir [11]. Mövcud on bir iqlim qurşağından doqquzuna sahib olan Azərbaycan həm iqlim şəraiti, həm də torpaqlarının münbitliyi baxımından kənd təsərrüfatı üçün əlverişli ölkədir.

Azərbaycanın geniş torpaq sahələri və müxtəlif iqlimə sahib olan regionları müxtəlif çeşidli və keyfiyyətli məhsul istehsalı üçün geniş imkanlar yaradır [5].

Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi hər zaman olduğu kimi bu gün də aqrar sahənin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Əhalinin lazımı səviyyədə ərzaq məhsulları ilə təmin olunması aqrar sahənin yüksək inkişaf səviyyəsindən, bu sahədəki idarəçiliyin düzgün təşkilindən asılıdır [10]. Özündə bir çox strateji məqamları birləşdirən aqrar sahədə sosial-iqtisadi cəhətdən idarəetmənin səmərəli təşkil olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Xüsusilə bu sahədə köhnə idarəetmə sisteminin ləğv olunub, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni idarəetmə strukturunun formalaşdırılması həm sosial, həm də iqtisadi mənə daşıyır.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan, ictimai mülkiyyətə əsaslanan iqtisadi sistemdən özəl mülkiyyətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatına doğru sürətli addımlar atmış və 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilən konstitusiyanın 13-cü maddəsi ilə xüsusi mülkiyyəti qəbul etmiş və 15-ci maddəsi ilə bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradıldığını, azad sahibkarlığa təminat verildiyini, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verilmədiyini qəbul etmişdir.

2. Aqrar sahənin müasir vəziyyəti və özünü təmin etmə səviyyəsi

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan iqtisadi islahat tədbirləri bu gün bütün sahələrdə öz bəhrəsini verməyə davam edir. Ölkəmizdə inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatı sisteminə transformasiya prosesi ilkin olaraq aqrar sektorda başlamışdır. Həyata keçirilən düşünülmüş və məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsi olaraq aqrar islahatların ilkin dövrlərində kənd təsərrüfatının inkişafı bütövlüklə bazar iqtisadiyyatı sisteminin tələblərinə və prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış, aqrar sahə ilə əlaqəli çoxsaylı hüquqi-normativ aktlar qəbul edilmiş, məhsulların satışı, mənfəətin bölüşdürülməsi və digər texnoloji xarakterli proseslərdə mülkiyyətin mənsubluğundan asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının təsərrüfat-iqtisadi müstəqilliyi təmin edilmişdir.

Həyata keçirilən islahatlar sayəsində Azərbaycanda yaradılmış sosial-iqtisadi potensial iqtisadi inkişafı sürətləndirmiş və makroiqtisadi sabitlik təmin etmişdir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsi olaraq iqtisadiyyatın diversifikasiya olunması, qeyri-neft sahələrinin və regionların inkişafı sürətlənmiş, ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə təmin olunmuşdur [9]. Ölkə başçısı tərəfindən müəyyən edilən siyasətin həyata keçirilməsi gələcək illər üçün dayanıqlı inkişafın möhkəm təməlinin yaradılmasına, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə, əhalinin rifah səviyyəsinin artmasına imkan vermişdir. Aqrar sahədə islahatların ilk mərhələsi yekunlaşmış, mülkiyyətin müxtəlif formalarına aid təsərrüfat qurumları formalaşdırılmış, azad sahibkarlıq və sərbəst rəqabət mühiti formalaşmışdır. Respublikamızın kənd təsərrüfatında aparılan aqrar islahatlar keçmiş sovet dönəmində əsas

etibarilə dövlət mülkiyyətinə aid aqrar təsərrüfat subyektlərinin çoxnövlü mülkiyyət formalarına əsaslanan sahibkarlıq obyektləri ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Ölkədə islahata başlanmazdan əvvəl 1108 kolxoz, 716 sovxoz, 176 təsərrüfatlararası müəssisə fəaliyyət göstərirdisə, islahat nəticəsində həmin qurumların üst-üstə 1880-nin fəaliyyəti dayandırılmış, onların əmlakı özəlləşdirilərək kənddə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına cəlb edilmişdir [6].

Ölkədə dinamik iqtisadi inkişafın baş verməsində bu amildə öz mühüm rolunu oynamış və o kənd yerlərində iş yerlərinin artmasında, əhalinin gəlirlərinin ilbəl yüksəlməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. ÜDM 2000-ci ilə nisbətən 2017-ci ildə təxminən 14,87 dəfə, 2005-ci ilə nisbətən 5,6 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən 1,65 dəfə, 2004-ci ilə nisbətən 19%, 2015-ci ilə nisbətən 29 %, 2016-cı ilə nisbətən 16% artmışdır. Lakin ÜDM artımında kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi digər sahələrə nisbətən geri qalmışdır. Artım ÜDM-də kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisində özünü göstərməmişdir. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə ümumi daxili məhsul, faktiki qiymətlərlə ÜDM 2000-ci ilə nisbətən 2017-ci ildə təxminən 5,2 dəfə, 2005-ci ilə nisbətən 3,47 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən 1,68 dəfə, 2004-ci ilə nisbətən 26%, 2015-ci ilə nisbətən 18%, 2016-cı ilə nisbətən 17% artmışdır. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə ÜDM-in, əlavə dəyərin və buraxılışın ÜDM-də xüsusi çəkisi bu illər ərzində 3 dəfə azalaraq 16,1%-dən 5,6%-ə düşmüşdü. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2000-ci ilə nisbətən 2017-ci ildə təxminən 5,92 dəfə, 2005-ci ilə nisbətən 3,57 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən 1,70 dəfə, 2004-ci ilə nisbətən 26%, 2015-ci ilə nisbətən 17%, 2016-cı ilə nisbətən 17% artmışdır. Kənd təsərrüfatı aralıq istehlakın buraxılışda payı tədqiq olunan illər ərzində 37,9%-dən 45,9%-ə qədər artmışdır. Kənd təsərrüfatı Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı 99,0%-dən 99,9% qalxmışdır. Kənd təsərrüfatı üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya 2000-ci ilə nisbətən 2017-ci ildə təxminən 95,05dəfə, 2005-ci ilə nisbətən 15,18 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən 1,43 dəfə, 2004-ci ilə nisbətən 1,70 dəfə, 2015-ci ilə nisbətən 1,77 dəfə, 2016-cı ilə nisbətən 1,90 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə əsas fondlar isə 2000-ci ilə nisbətən 2017-ci ildə təxminən 2,93 dəfə, 2005-ci ilə nisbətən 2,57 dəfə, 2010-cu ilə nisbətən 2,57 dəfə, 2004-ci ilə nisbətən 26 %, 2015-ci ilə nisbətən 22 %, 2016-cı ilə nisbətən 12% artmışdır [12].

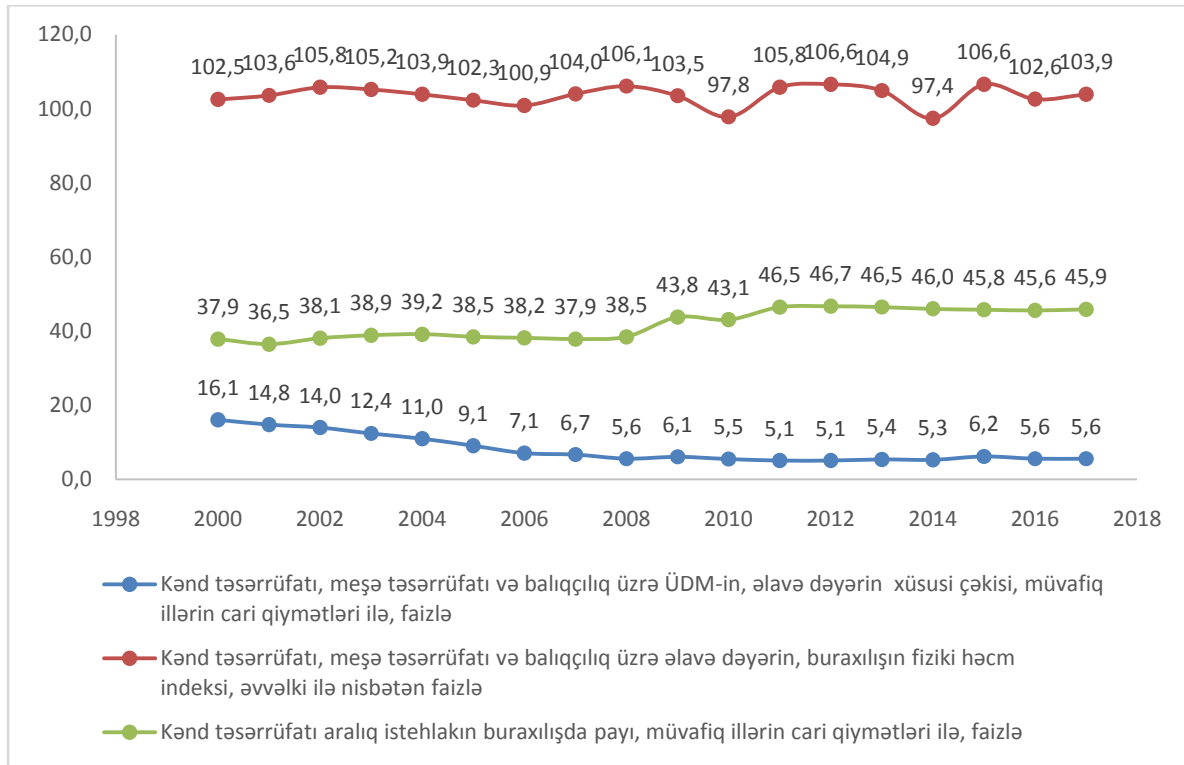
Aparılan islahatlar kənd təsərrüfatında dinamik inkişafa səbəb olsa da, onun hal hazırda ÜDM-dəki payının az olmasını daha çox neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə bağlıdır. Bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında müsbət dəyişiklər baş versə də, lakin fikrimizcə, qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də aqrar sahənin inkişafı daha önəmli sahə kimi öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Belə ki, neftli və qeyri-neft iqtisadi inkişaf modelləri baxımından bu məsləyə yanaşdıqda təbii ki, aqrar sektorun da mühüm strateji mövqeyi yenə də göz önünə gələcəkdir. Çünki, ölkədə hazırda qəbul edilən dövlət proqramlarının və konsepsiyaların icrası baxımından yanaşdıqda, əhalinin ərzaq təminatı və emal sənayenin inkişafında bilavasitə bu sahə öncül mövqedə durmaqdadır. Bu baxımdan da sosial və iqtisadi amilləri

nəzərə almaqla aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir [2]. Son illərdə aparılan aqrar islahatlarla əlaqədar respublikamızın ərzaqla özünütəminat səviyyəsinin ciddi şəkildə artmasına baxmayaraq bu ölkəmizin aqrar ərzaq kompleksinin potensialından kifayət qədər səmərəli və tam istifadə olunması demək deyildir.

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri (milyon manat)

	ÜDM	ÜDM, k/t	Ümumi məhsul	Ümumi məhsul, bitkiçilik	Ümumi məhsul, heyvandarlıq	Əsas kapitala yönəldilmiş investisiya	Əsas fondlar
2000	4718,1	758,9	1112,4	617,7	494,7	6,5	2634,4
2001	5315,6	788,7	1242,2	718,6	523,6	8,3	2694,3
2002	6062,5	846,0	1342,9	774,1	568,8	18,5	2727,1
2003	7146,5	888,0	1450,5	807,0	643,5	37,4	2764,7
2004	8530,2	937,3	1572,7	874,8	697,9	35,0	2821,5
2005	12522,5	1137,9	1844,8	988,2	856,6	40,7	3004,6
2006	18746,2	1329,4	2115,5	1124,4	991,1	58,3	3467,3
2007	28360,5	1901,0	2918,6	1726,4	1192,2	243,3	4150,2
2008	40137,2	2246,0	3505,9	2084,9	1421,0	336,5	4521,9
2009	35601,5	2179,5	3805,5	2106,0	1699,5	266,6	4868,1
2010	42465,0	2344,6	3877,7	1999,2	1878,5	431,0	5099,8
2011	52082,0	2643,5	4525,2	2339,8	2185,4	437,3	5271,4
2012	54743,7	2813,7	4844,6	2458,2	2386,4	648,8	5611,9
2013	58182,0	3122,2	5244,6	2629,6	2615,0	574,3	5852,3
2014	59014,1	3139,2	5225,8	2449,4	2776,4	363,9	6106,4
2015	54380,0	3359,4	5635,3	2761,1	2874,2	355,4	6355,2
2016	60425,2	3386,8	5632,4	2577,2	3055,2	325,1	6891,2
2017	70135,1	3949,3	6580,0	3019,0	3561,0	617,8	7722,9

Qeyd: Cədvəl www.stat.gov.az saytının materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 1. Aqrar sahənin əsas göstəricilərinin dinamikası

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı sistemində aqrar sahədə istehsalın inkişafının vacib amillərindən biri xüsusi mülkiyyətə əsaslanan çoxnövlü təsərrüfat formalarının formalaşdırılması və onların inkişafına geniş meydan verilməsidir. Bazar mühitində iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında və bazar strukturlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsində əsas rol xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatların payına düşməlidir [3]. Bu istiqamətdə aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsi, idarəetmə metodlarının bazara uyğunluğunun təmin edilməsi, struktur dəyişikliklərinin aparılması və s. vacib məsələlərdəndir.

Statistik məlumatları təhlil etsək aqrar sahənin ayrı-ayrı bölmələrində stabil inkişafın müşahidə olunduğunu görmək mümkündür. Bitkiçilik (dənli bitkilər, tərəvəz, meyvə, kartof) və heyvandarlıq məhsullarının (ət, süd, yumurta, yun) istehsalı son 5 ildə artım tempini qorumuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2017-cü ildə respublikamızın kənd təsərrüfatında istehsal edilən ümumi məhsulun 90,1%-i fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşmüşdür. Həmin il kənd təsərrüfatında faktiki mövcud qiymətlərlə 6580 mln. manat məbləğində ümumi məhsul istehsal edilmişdir ki, onun da 5934,6 mln. manatı fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında istehsal edilmişdir. Bitkiçilik məhsullarının 92.1 %-i, heyvandarlıq məhsullarının 88.5 %-i fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında istehsal edilmişdir.

Aparılan islahat nəticəsində respublikamızın 8,6 mln. hektar ümumi torpaq fondunun 56,9%-i dövlət mülkiyyətində (işğal altındakı torpaqlar dövlət mülkiyyətinə aid edilib)

saxlanmış, 23,5%-i bələdiyyə mülkiyyətinə, 19,6%-i xüsusi mülkiyyətə verilmişdir. Əhalinin qanuni istifadəsinə olan fərdi yaşayış evlərinin, həyətyanı sahələrinin, fərdi, kollektiv və kooperativ bağların altında olan torpaqları da əvəzsiz olaraq onların mülkiyyətinə verilmişdir.

Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların sayının artmasına baxmayaraq onların inkişaf səviyyəsi, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu nəzərdə tutulduğundan aşağıdır. Qeydiyyatdan keçən müəssisələrin hamısının səmərəli fəaliyyət göstərə bilməməsi sahibkarlığın və başqa bazar strukturlarının formalaşması prosesini ləngidir [6]. Eyni zamanda yeni yaradılmış təsərrüfat formalarının maddi-texniki bazasını zəif olması, investisiyaların çatışmaması müəssisələrin istehsal-maliyyə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Rəsmi statistikaya görə 01.01.2018-ci il vəziyyətinə respublikamızın kənd təsərrüfatında 189 dövlət kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 1727 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 55 kənd təsərrüfatı istehsal kooperativi, 955 fərdi sahibkarlıq təsərrüfatı, 39 mexanikləşdirilmiş dəstə (aqrroservis) fəaliyyət göstərmişdir.

Aqrar sahədə həyata keçirilən islahatlar kənd təsərrüfatında istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun strukturuna da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulun 98,9 %i özəl bölmənin payına düşür. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, aqrar sahədə həllini gözləyən problemlərin mövcudluğu, eləcə də milli iqtisadiyyatın strukturundakı dəyişikliklər, iqtisadi inkişafda neft amilinin güclü olması meyilləri, iqtisadiyyatın getdikcə liberallaşması fonunda xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinin güclənməsi aqrar sahədə davamlı inkişafı təmin etməyə mənfi təsir göstərir [4]. Aşağıdakı cədvəldə aqrar sahəyə müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin dinamikası və onun dəyişmə meylli göstərilmişdir.

Cədvəl 2. Aqrar sahədə təsərrüfat subyektlərinin dinamikası və onun dəyişmə meylli

İllər	Cəmi	o cümlədən						Fərdi sahibkarlar
		kənd təsərrüfatı müəssisələri	o cümlədən				xidmət təşkilatları	
			dövlət müəssisələri	kolxozlar	kooperativlər	digər özəl təşkilatlar		
2000	2910	2653	408	2	250	1993	257	3248
2001	2420	2191	247	2	182	1760	229	2604
2002	1984	1759	319	2	168	1270	225	2589
2003	2143	1918	302	2	157	1457	225	2607
2004	2241	1988	302	2	165	1519	253	2661
2005	2506	2182	303	2	164	1713	324	2681
2006	2518	2208	274	2	156	1776	310	2456
2007	2282	1925	264	2	162	1497	357	2488
2008	2308	1854	257	2	88	1507	454	2613
2009	2409	1913	249	2	83	1579	496	2571
2010	2336	1825	217	2	73	1533	511	2618
2011	2343	1917	254	2	69	1592	426	2593

2012	1864	1360	241	2	72	1045	504	2451
2013	1860	1337	238	2	72	1025	523	2334
2014	1898	1721	177	2	48	1494	227	1624
2015	1875	1695	180	2	49	1464	231	1534
2016	1903	1716	187	2	55	1472	244	1468
2017	1916	1727	189	2	55	1481	246	955

Qeyd: cədvəl www.stat.gov.az saytının materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəldəki məlumatlardan da görüldüyü kimi 2000-ci illə müqayisədə 2017-cü ildə özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 3 dəfədən çox azalmışdır. Fikrimizcə bu tendensiya onunla bağlıdır ki, islahatların ilk illərində bir çox amillərin nəzərə alınmaması nəticəsində yaradılıb qeydiyyatdan keçirilən müəssisələr, sonradan fəaliyyət göstərə bilməmələri səbəbindən ləğv edilmişdir. Hesablamalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, 2000-ci ildə ölkəmizdə 2653 kənd təsərrüfatı müəssisələri fəaliyyət göstərdiyi halda onların sayı ilbəlil azalaraq 2008-ci ildə 1854, 2017-ci ildə 1727 olmuşdur. Fərdi sahibkarların sayında da eyni tendensiya müşahidə edilmişdir. Onların sayı 2000-ci ildə 3248 olmuşdursa, 2008-ci ildə bu rəqəm azalaraq 2613, 2017-ci ildə isə 955 səviyyəsində müşahidə edilmişdir.

Göründüyü kimi fərdi sahibkarların sayında və özəl müəssisələrin sayındakı azalma dinamik şəkildə özünü göstərmişdir. Bu halı ortaya çıxaran bir sıra səbəblər vardır. Bu səbəblərə daha çox yeni formalaşdırılmış və inkişaf yolu keçən bazar strukturlarının maddi-texniki bazasının zəif olmasını, maliyyə və kredit vəsaitlərinin çatışmazlığını, bu sahədə çalışan xarici müəssisələrin rəqabətdəki üstünlüyünü, təminatlı daxili bazarın yaradılmasında mövcud olan əksiklikləri göstərmək olar. Yeni yaradılan və formalaşma mərhələsində olan bir çox müəssisə investisiya çatışmazlığı ucbatından fəaliyyətini səmərəli qura bilmir. Əksər hallarda sahibkarlar öz məhsullarını istehlakçıları tapıb sata bilmirlər. Bu da itkiləri artırmaqla təsərrüfatların maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi ilə nəticələnir.

Araşdırmalar göstərir ki, özəlləşdirmə prosesində müxtəlif təsərrüfatlar arasında bölüşdürülmüş əmlakdan səmərəli istifadə olunmur. Mövcud texniki vasitələrin fiziki və mənəvi köhnəlməsi, aqrar sahədə xidmət fəaliyyətlərinin istənilən səviyyədə təşkil edilməməsi, mövcud texniki vasitələrin ailələr və sahibkarlar arasında bölüşülməsi onların səmərəli istifadə olunmasını mümkün edər [1]. Özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinə verilən yararlı torpaq sahələri və əkin yerləri arasında olan fərqlər struktur dəyişikliklərinə, sahibkarların formalaşması və inkişafına mənfi təsir edir.

Son illər, Azərbaycan Respublikasında demokratik dövlət quruculuğunun inkişafı və dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyanın güclənməsinin nəticəsidir ki, ölkəmizdə əsaslandırılmış regional siyasət aparılır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi aqrar sahədə də dövlət tənzimlənməsi məsələləri həm elmi-nəzəri, həm də praktiki baxımdan xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlamışdır.

Təbii ki, dövlətin aqrar sahənin inkişafı yolunda olan bu müdaxiləsi həm sahəvi, həm də ərazi miqyasında müxtəlif metodlardan istifadə etmək yolu ilə həyata keçirilir. Bu metodlara misal olaraq iqtisadi, siyasi, inzibati, mənəvi - psixoloji və s. metodları göstərmək olar. Bütün bu metodların yerinə yetirilməsi və kənd təsərrüfatında adı çəkilən sahələrdə islahatların aparılması və müəyyən inkişafa nail olunmasında regionların rolunun əvəzəlməzliyi danılmaz faktlardandır.

Məlumdur ki, bu məqsədyönlü tədbirlərdə əsas məqsəd uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində qazanılmış nailiyyətləri daha da artırmaq, ölkənin ayrı - ayrı regionları arasında iqtisadi fərqləri aradan qaldırmaq, regionlarda mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadi sahələrin dayanıqlı inkişafını təmin etmək, yeni iş yerlərinin açılması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməkdir [7].

Bu məqsədlə Dövlət Proqramında qəbul edilmiş rayonlaşma təsnifatı ölkənin ayrı - ayrı regionlarının mövcud potensialından daha səmərəli istifadə etməklə, müxtəlif ərazilərdə iqtisadiyyatın sahələr üzrə ixtisaslaşma dərəcəsinin və onun quruluşunun daha təkmil şəkildə inkişafını nəzərdə tutur. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014 - 2018-ci illərdə sosial - iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" nın əsas məqsədi ölkədə qeyri - neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək, iqtisadiyyatın diversifikasiya olunmasına, tarazlı regional və davamlı sosial - iqtisadi inkişafa, əhalinin rifah səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır.

Belə qənaətə gəlirik ki, istər regionların inkişafı ilə əlaqədar Dövlət Proqramı, istər ərazilərdə yeni idarəetmə orqanlarının yaradılması və istərsə də bunlara dövlət müdaxiləsinin təkmilləşdirilməsi bizə mövcud aqrar islahatlardan xəbər verir. Aqrar sahənin bazar münasibətlərinə keçirilməsi istiqaməti əsas götürülməklə kənd təsərrüfatında islahatların aparılması, istehsalın strukturunun təkmilləşdirilməsi, mülkiyyətin və təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarının inkişaf etdirilməsi, idarəetmədə iqtisadi üsullara üstünlük verilməsi, aqrar sahəyə investisiya qoyuluşunun artırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır.

Aqrar islahatlar praktiki olaraq 1995 - ci ildən başlayaraq həyata keçirilir. Təbii ki, bu dövrdən etibarən, müsbət mənada xeyli dəyişikliklər olmuşdur ki, bu da aqrar islahatların, müəyyən mənada uğurlarından bəhs etməyə imkan verir. "Aqrar islahatın əsasları haqqında" dövlət qanununda göstərilir ki, islahatın məqsədi aqrar sahənin böhrandan çıxarılması, iqtisadiyyatı sabitləşdirilməsi, əhalinin sosial - iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırılmasıdır [8]. İslahatların vəzifələri torpaq və əmlak üzərində yeni mülkiyyət münasibətləri formalaşdırmaq, bazar iqtisadiyyatına uyğun istehsal və sosial infrastruktur sahələrində müxtəlif növlü təsərrüfatları yaratmaq və inkişaf etdirmək yolu ilə istehsal münasibətlərini dəyişdirməkdən ibarətdir. Aparılan aqrar islahatların uğurlarının nəticəsidir ki, bu gün ötən onilliklə müqayisədə bütün təsərrüfat kateqoriyalı üzrə ümumi məhsul istehsalı ortalama olaraq 2,4 dəfə artmışdır. Bunu sahələr üzrə qiymətləndirərsək bitkiçilikdə bu rəqəm 2,3%-i, heyvandarlıqda isə 2,5%-i göstərir. Bundan başqa özəlləşdirmənin verdiyi müsbət nəticələri də burada göstərə bilərik. Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında da ümumi artıq göz qabağındadır.

Özəl qurumlar, xüsusilə fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları kənd təsərrüfatında əsas istehsalçı müəssisələrdir. Onlar islahatların gedişinin sürətləndirilməsinə, səmərəli struktur dəyişikliklərinin aparılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirlər. Əldə etdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, hazırda Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 99,0% - ə qədəri özəl bölmədə istehsal olunur. Odur ki, əsas bazar strukturu kimi bu özəl təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına böyük əhəmiyyət verilməlidir.

Məlumdur ki, iqtisadi mahiyyətinə görə aqrar sahə əsas və əlavə sahələrə bölünür. Əsas sahələr də öz növbəsində bitkiçilik və heyvandarlıq olmaq üzrə iki qrupa ayrılır.

2017-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 6580,0 milyon manat (2016-cü ildə 5632,4 milyon manat) təşkil etmiş və keçən ilə nisbətən 16%, artmış, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 17 % artmış, heyvandarlıq məhsulları üzrə 16% artmışdır.

Sahibkarlığa göstərilən hərtərəfli dövlət yardımının (güzəştli kreditlər verilməsi, emal müəssisələri və məhsul saxlama anbarlarının tikilməsi, kənd təsərrüfatının texnika ilə təmin edilməsi, cins mal-qaranın lizinq yolu ilə fermerlərə verilməsi və s.) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

2017-ci ildə 1001,4 min hektar (qarğıdalı daxil edilməklə) taxıl sahəsi biçilmiş və 2928,8 min ton məhsul götürülmüşdür. Hektarın orta hesabla məhsuldarlığı 29,2 sentner olmuşdur. 2016-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə taxıl istehsalı 5% və ya 136,3 min ton azalmış, məhsuldarlıq isə 3.5 sentner azalmışdır.

2017-ci ildə sahələrdən 913,9 min ton kartof, 1405,6 min ton tərəvəz bitkiləri, 438,1 min ton ərzaq üçün bostan məhsulları toplanmışdır 2017-ci ildə cəmi 5,3 min ton tütün yarpağı yığılmışdır. Bitkiçilik məhsullarının istahsalını cədvəl 3-də görə bilərik.

Cədvəl 3. 2000-2017-ci illərdə bitkiçilik məhsullarının istehsalı 1000 t

İllər	Dənli və dənli paxlalılar	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Ərzaqlıq bostan bitkiləri	Şəkər çuğundurdu	Dən üçün günəbaxan
2000	1540,2	91,5	17,3	469,0	780,8	261,0	46,7	3,7
2001	2016,1	83,6	12,7	605,8	916,4	290,9	41,3	5,1
2002	2195,9	80,4	3,3	694,9	974,6	330,3	115,8	10,8
2003	2057,8	99,6	4,7	769,0	1046,3	356,7	128,9	18,3
2004	2158,2	135,7	6,5	930,4	1076,2	355,3	56,8	14,3
2005	2126,7	196,6	7,1	1083,1	1127,3	363,8	36,6	16,1
2006	2078,9	130,1	4,8	999,3	1186,4	362,1	167,2	15,9
2007	2004,4	100,1	2,9	1037,3	1227,3	417,6	141,9	13,4
2008	2498,3	55,4	2,5	1077,1	1228,3	407,7	190,7	16,5
2009	2988,3	31,9	2,6	983,0	1178,6	410,8	188,7	14,4
2010	2000,5	38,2	3,2	953,7	1189,5	433,6	251,9	15,5

2011	2458.4	66.4	3.6	938.5	1214.8	478.0	252,9	19,6
2012	2802.2	57.0	4.3	968.5	1216.2	428.0	173,8	19,7
2013	2955.3	45.2	3.5	992.8	1236.3	429.8	187,9	17,7
2014	2383,3	41,0	2,9	819,3	1187,7	440,9	173,3	19,8
2015	2999,4	35,2	3,5	839,8	1275,3	484,5	184,3	18,4
2016	3065,1	89,4	3,6	902,4	1270,6	464,8	312,6	16,7
2017	2928,8	207,5	5,3	913,9	1405,6	438,1	410,1	29,8

Cədvəl www.stat.gov.az saytından əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri olan heyvandarlıqda mal-qaranın baş sayı və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı dinamik olaraq artmışdır. Son illərdə sürünün cins tərkibinin yaxşılaşdırılması yönündə görülmüş müəyyən işlər mal-qaranın baş sayının və heyvandarlıq məhsullarının artmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

2018-ci ildə ölkə üzrə 2673.9 min baş iri buynuzlu mal-qara, o cümlədən 1285.8 min baş inək və camış, 8454.3 min baş qoyun və keçi mövcud olmuşdur. 2017-ci illə müqayisədə iribuynuzlu mal-qaranın sayı 25,5 min baş (0.5 %), o cümlədən inək və camışların sayı 13.2 min baş (2.5 %), qoyun və keçilərin sayı isə 160.5 min baş (1.9 %) artmışdır. 2000-2017-ci ildə ölkədə əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalını aşağıdakı cədvəldə görə bilərik.

2017-ci il ərzində kəsilmiş çəkiddə 316,8 min ton ət, 2024,1min ton süd, 16,0min ton yun və 1714,0 milyon ədəd yumurta istehsal edilmişdir. 2016-cı illə müqayisədə ət istehsalı 15,6 min ton və ya 5 faiz, süd istehsalı 15,2 min ton və ya 0,7 faiz, yun istehsalı 7 ton və ya 5 faiz azalmış, yumurta istehsalı isə 104,2 milyon ədəd və ya 6,5 faiz artmışdır.

Cədvəl 4. 2000-2017-ci illərdə əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı (1000 t)

İllər	Ət (kəsilmiş çəkiddə)	Süd	Yumurta, mln.ədəd	Yun (fiziki çəkiddə)
2000	153,6	1031,1	542,6	10,9
2001	160,8	1073,7	555,5	11,6
2002	172,8	1119,8	561,6	11,8
2003	185,6	1167,8	681,9	12,1
2004	196,8	1213,7	829,4	12,3
2005	205,0	1251,9	874,6	13,1
2006	212,7	1299,5	760,9	13,6
2007	225,5	1341,3	953,6	14,2
2008	232,3	1381,6	1101,2	14,8
2009	237,1	1433,1	1209,4	15,3
2010	253,8	1536,2	1178,6	15,6
2011	263,7	1622,3	1011,0	16,2
2012	285,6	1719,6	1226,7	16,5
2013	297,9	1820,5	1401,5	16,8
2014	291,2	1855,8	1562,7	16,7
2015	298,6	1924,5	1552,9	17,0
2016	302,2	2009,9	1609,8	16,7

2017	317,8	2025,1	1714,0	16,0
------	-------	--------	--------	------

Cədvəl www.stat.gov.az sayından əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 5. Azərbaycanda əsas ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, faiz

Bitkiçilik											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Dənliələrin cəmi	57,0	63,3	74,0	56,5	64,8	64,3	63,9	60,6	64,5	63,8	66,3
buğda	48,0	55,7	69,2	48,9	57,7	56,8	55,9	54,1	54,8	52,9	58,1
arpa	99,2	97,2	98,7	87,7	93,7	95,1	97,8	84,6	95,1	101,7	94,4
qarğıdalı	76,4	68,1	67,2	64,5	68,0	67,3	60,0	56,7	54,1	71,1	70,7
vələmir	68,2	88,6	94,5	80,6	82,8	84,4	89,3	62,2	93,1	85,7	90,1
sair növ dənliələr	10,0	4,4	0,4	1,0	4,0	8,7	2,3	1,1	6,3	32,0	20,4
Paxlılıqlar	76,4	77,7	68,9	65,8	70,4	71,6	76,6	76,5	69,3	68,4	73,7
Kartof	98,0	103,6	104,7	100,5	101,6	98,2	97,6	89,7	89,1	85,5	89,2
Bütün növ tərəvəz	98,8	104,6	101,2	97,6	95,7	98,9	102,3	103,4	103,4	105,4	115,2
Pomidor	106,1	111,3	111,3	106,0	106,1	105,4	109,3	112,1	113,7	119,0	130,9
Bostan məhsulları	100,1	100,2	100,2	100,0	100,2	100,1	100,0	100,4	100,0	100,2	100,2
Meyvə və giləmeyvə	138,1	161,4	136,0	107,9	116,8	125,7	121,8	120,1	113,7	116,4	122,4
Qoz və fındıq	134,3	112,6	135,5	121,6	139,9	134,4	134,9	151,4	132,5	141,9	152,9
Nar	106,7	104,7	103,5	103,7	105,2	104,5
Üzüm	93,7	93,3	90,7	90,4	89,9	94,3	94,8	97,9	93,1	89,2	93,4
Heyvandarlıq											
Bütün növ mal-qara və quş əti	88,1	89,1	83,9	87,7	87,2	91,8	92,4	92,4	94,7	87,9	84,7
mal əti və ət məhsulları	95,6	95,3	95,8	95,5	88,0	92,6	86,3	87,7	91,8	93,5	86,3
qoyun (keçi) əti və ət məhsulları	99,8	99,9	98,7	99,7	99,8	98,5	97,7	97,9	99,3	98,7	98,0
donuz əti və ət məhsulları	26,0	24,4	13,9	19,7	14,7	25,7	36,0	16,6	17,8	7,0	5,6
quş əti və ət məhsulları	74,3	77,3	65,0	70,6	79,9	87,8	98,5	98,0	98,6	79,1	79,7
Süd və süd məhsulları	87,8	89,5	70,1	70,4	70,9	72,5	76,0	76,3	84,3	87,7	86,1
Yumurta	98,1	98,9	98,4	97,9	77,4	96,2	100,0	99,7	99,7	98,8	100,5
Balıq və balıq məhsulları	70,8	62,5	77,6	76,6	73,0	74,7	71,7	72,8	77,6	82,3	81,2

Cədvəl www.stat.gov.az sayından əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Respublikada əhalinin ərzaq və ümumən yeyinti məhsulları ilə təmin olunma səviyyəsinə nəzər yetirərkən aşağıdakıları söyləmək olar. Ümumən son illərdə bu istiqamətdə böyük irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, bütün növ tərəvəz, pomidor, bostan

məhsulları, meyvə və giləmeyvə, qoz və findıq, nar, üzüm üzrə təmin etmə səviyyəsi tam və bəzi məhsullar üzrə artıqlaması ilə ödənilsə də dənlilərin, o cümlədən buğda, arpa, qarğıdalı, vələmir, sair növ dənlilər, paxlalılar üzrə özünü təmin etmə səviyyəsi arpanı çıxmaq şərtilə son 10 ildə orta hesabla 62,7-67,5% arasında tərəddüd edirdi. Heyvandarlıq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi bir qədər yaxşıdır və ümumən dəyişməzqalaraq son 10 ildə 87,8-88,1% arasında tərəddüd etmişdi.

Cədvəl 6. Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi, faiz

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Düyü	18,8	12,0	14,0	13,0	13,2	12,7	14,5	8,3	9,6	10,1	23,8
Un	96,8	90,8	94,6	95,1	84,1	94,1	93,8	94,8	95,1	96,1	96,0
Yarmalar	42,1	24,5	20,6	11,3	1,4	16,6	19,3	18,2	17,9	17,6	29,0
Çörək	99,99	99,99	99,99	99,99	99,99	99,98	99,98	99,99	99,99	99,99	99,99
Tortlar və çörək-bulka məmul.	80,0	78,1	72,5	70,6	60,6	61,4	58,9	62,1	66,6	81,6	86,1
Suxarı, peçenye və qənnadı m.	23,3	26,6	14,9	21,2	21,3	30,3	26,1	20,5	33,8	31,5	39,4
Şəkərli-unlu qənnadı m.	23,6	23,9	21,4	22,8	27,3	23,1	19,3	17,7	17,8	30,4	29,6
Makaron m.	41,1	66,1	71,3	72,7	63,6	70,2	52,6	58,0	53,2	51,1	48,0
Bitki yağları	76,1	73,6	68,4	74,3	62,3	64,8	74,9	67,0	60,5	36,9	37,1
Marqarin	95,3	97,4	98,6	108,2	99,7	98,9	99,5	99,3	292,2	105,7	101,5
Meyvə və tərəvəz şirələri	96,3	434,8	162,5	140,3	124,2	100,8	116,8	112,4	114,1	110,0	149,4
Meyvə və tərəvəz konserv.	53,5	90,5	90,6	91,8	87,4	90,7	90,7	91,4	87,6	92,9	92,5
Yağlılığı 1-6% olan süd və qaymaq	98,6	98,2	99,0	98,4	98,0	98,7	98,7	98,9	99,0	99,5	99,1
Yağlılığı 6% dən çox olan süd və qaymaq	85,4	88,8	88,8	87,7	88,6	94,1	95,0	96,3	96,8	95,4	96,5
Kərə yağı	76,6	83,9	51,7	50,0	50,2	50,4	50,5	51,9	69,2	75,6	71,0
Pendirlər	91,6	91,4	87,7	85,7	86,5	88,2	80,5	80,4	84,2	88,3	89,8
Qatıq, qaymaq, yoqurt və s.	60,6	94,4	94,2	93,7	85,4	88,8	93,8	93,9	94,1	95,2	96,5
Şəkər istehsalı üçün xammal	2,7	6,2	4,1	2,4	4,1	3,1	4,5	4,0	5,6	5,9	13,7
Şəkər	160,4	190,8	167,0	155,6	196,9	176,0	177,7	170,6	192,9	114,4	60,6
Çay	56,2	54,7	66,2	63,2	62,1	65,6	54,7	50,7	40,2	44,9	47,7
Duz	16,8	14,4	12,3	26,4	50,1	53,3	65,6	77,5	76,9	100,3	105,8
Adi mineral və qazlı sular	92,2	79,8	88,4	89,3	89,4	96,5	94,8	95,8	95,4	96,6	96,3
Şirin mineral və qazlı sular	97,1	95,6	91,6	90,8	90,3	92,4	92,1	90,0	86,1	81,5	77,2

Cədvəl www.stat.gov.az saytından əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsulları arasında düyü, yarmalar, suxarı, peçenyə və qənnadı məhsulları. şəkərli-unlu qənnadı məhsulları, makaron məhsulları, bitki yağları, şəkər istehsalı üçün xammal, çay ilə özünütəminatmə səviyyəsi o qədər də yüksək olmasa da digərləri üzrə müəyyən irəliləyişlər əldə olunub.

Bununla yanaşı, regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programının icrasının il dönümləri üzrə ilin yekunlarına həsr olunmuş konfranslarda da prezident İlham Əliyev ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri ilə yanaşı aqrar sektorun bundan sonrakı dövrdə inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələlərə toxunmuşdur. Dövlət başçısı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində əkin dövriyyəsinin genişləndirilməsini, yeni texnikaların alınması, meliorasiya tədbirləri, iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması prosesi, bölgələrdə aqrar potensialın gücləndirilməsi üçün ixtisaslaşmanın aparılması, aqrar sahədə İKT məsələlərinin həlli, fermerlərin elektron qeydiyyat sisteminin yaradılması məsələlərinə də daima toxunur. Ölkə Prezidentinin çıxış və baxışlarının tədqiqi bir daha göstərir ki, yaxın perspektivdə bu sahələrdə ciddi addımların atılmasını vəzifə kimi qarşıya qoyulmuş, və qoyulmuş məsələlərin içində aqrar sektorun və regional inkişafın səmərəli inkişaf istiqamətləri, infrastruktur sisteminin təkmilləşdirilməsi və müasir idarəetmə metodlarının tətbiqi üçün yeni-yeni imkanların yaradılması xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır.

Nəticə. Dünya iqtisadiyyatında baş verən trendlər dünya bazarda rəqabətin güclənməsinə küclü təsir etmişdir. Rəqabətin güclənməsi istehsalçılar tərəfindən ekoloji və sosial amillərin nəzərə alınmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən bəzi ərzaq mərkəzlərində ekoloji təmiz məhsulların daha yüksək qiymətlə satışı çıxarılması artıq heç kimi təccübləndirmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsalın müasir səviyyəsində əldə edilən ərzaq məhsulları dünya əhalisinin tələbatını heç də tam təmin etmir. Məhz buna görə, hər bir dövlət, daxildə yaranmış vəziyyətə uyğun, müvafiq demoqrafik siyasətlə yanaşı, özünün ərzaq təhlükəsizliyi proqramını hazırlamalı və həyata keçirməli və bu proses artıq ildən-ildə aktualılıqla çıxış edir.

Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının artması istehsalçılar arasında rəqabətin güclənməsinə səbəb olaraq, əldə edilən məhsulun keyfiyyətində, istehsalın ümumi həcmində və səmərəliliyinin artmasında öz əksini tapır. Ümumi istehsalın artımı və tələbatın staqnasiyası birlikdə məhsulun qiymətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır və bunun nəticəsində istehsalçıları daha keyfiyyətli məhsulların istehsalına vadar edir. Bazarda yaranmış bolluq qiymətlərin daha da aşağı düşməsinə təsir edir. Artan rəqabət nəticəsində daha zəif istehsalçılar bazardan getmək məcburiyyətində qalırlar.

Ölkə əhalisinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təminatı səviyyəsini daha da yüksəltmək, o cümlədən ərzaq məhsullarının ixrac imkanlarını artırmaq üçün bazar iqtisadiyyatı sistemində uyğun sosial-iqtisadi idarəetmə metodlarından istifadə olunmalıdır. Təbii ki bu zaman respublikamızın aqrar sahəsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, beynəlxalq təcrübədən istifadə

olunmalıdır. O da qeyd olunmalıdır ki, ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması təkcə aqrar ərzaq kompleksinin inkişafından deyil, eyni zamanda əhalinin gəlirlərinin səviyyəsindən də asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.F., (2007), Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı. 602 s.
2. Abbasov F.H., (2007), Aqrar sektor və proteksionist siyasət, Azərbaycan Aqrar Elmi, 1-3, s.18-21
3. Aliyev İ.H., (2003), Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı, 315 s.
4. Ataşov B.X. (2005), Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri, Bakı, 336 s.
5. Verdiyev Ə.Ç., Qarayev İ.Ş. (2004), Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri. Bakı 2000, 256 s.
6. Cavadov N.Ə., (2006), Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması məsələləri. Azərbaycan Aqrar Elmi jurnalı, 9-10, s.13-16.
7. İsmayılov V.İ., (2004), Məhsul istehsalı və satışının optimal strukturunun iqtisad-riyazi modelləşdirilməsi, Bakı, 115 s.
8. Məmmədov M.M., (2004), Ərzaq bazarının formalaşmasının bəzi məsələləri. Azərbaycan Aqrar Elmi, 4-6, 51-55 s.
9. Salahov S.V. (2004), Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri, Bakı, 504 s.
10. Золинский В.А., (1996), Обеспечение продовольственной безопасности России АПК: Экономика, Управление, №2.
11. Ущачев И.Г., (2007), Сельское хозяйство: приоритетно-целовой принцип развития, Экономист № 9.
12. www.stat.gov.az